

5-aastaste kõne ja selle arendamine

HÄÄLDAMINE

- Hääldeb õigesti kõiki emakeele häälikuid.
- Hääldeb õigesti 3-4-silbilisi tähenduselt tuttavaid sõnu.
- Hääldeb õigesti 1-2-silbilisi tähenduselt tuttavaid häälikuühendiga sõnu.
- Hääldeb õigesti sageli kasutatavaid võõrsõnu (nt *taburet, banaan, diivan*).

Arendamine

- Vigursalmide ja -lausete hääldamise kaudu saab kinnistada hääldusoskusi ja ühtlasi ette valmistada mingile häälikule vastava tähe tutvustamist või kinnistada hääliku ja tähe vastavust: nt /v/-hääliku hääldamine V-tähe tutvustamisel:
Valvel vahva vihmavari,
Vallil vigur vahvlikari,
Vollil vahva vilerong,
Viivel veider vile on.
- Nõ pseudosõnade ehk väljamõeldud sõnade hääldamine ja moodustamine pärisõnadest aitab ka viimistleda nii hääldusoskusi kui ka esmast häälikanalüüsi oskust (nt *Räägime ... (L)-keeles: park-> lark, kali-> lali*).
- Harjutada pikemate, 3-5-silbiliste konsonantühendeid sisaldavate sõnade hääldamist:
kaelkirjak, krokodill, vahvlikook jne.

SÕNAVARA

- Kasutab kõnes mõningaid antonüüme ehk vastandtäendusena sõnu (nt *lühike-pikk, must-puhas, hele-tume*).
- Kasutab kõnes mõningaid iseloomuomadusi ja hinnangut väljendavaid omadussõnu (nt *arg, kaval, igav*).
- Kasutab kõnes õigesti arv- ja järgarvsõnu (1-5) ning aega väljendavaid nimisõnu: *hommik, päev, õhtu, öö*.
- Moodustab vajadusel sõnu uudsete või võõraste objektide, nähtuste või tegevuste tähistamiseks (nt *tikkudest maja – tikumaja; nuga õuna koorimiseks – õunanuga*).
- Kasutab kõnes nii liigi- kui üldnimetusi, hakkab kujunema sõnatähenduse 3. üldistusaste: 2. astme kujutlused ja sõnad ühendatakse veelgi üldisemateks rühmadeks (*lauad – mööbel – asjad; kass, rebane – loomad – koduloomad, metsloomad*).
- Laps mõistab, et mõnel sõnal võib olla ka mitu tähendust (nt *koor, tee*).

Arendamine

- Rühmitamisülesanded: *Anna mulle kõik loomad! Anna mulle kõik võõramaaloomad! Anna kõik karud!* (valikuks nt jääkaru, pruunkaru, ilves, tiiger, hunt, lõvi); rühmitusaluste iseseisev leidmine (*Vaata mis/kes ei sobi teiste hulka!*) ja põhjendamine (*Miks sinu arvates sobib/ei sobi?*). Oluline on rühmitada samu objekte eri viisil (nt *loomad, kes elavad metsas; loomad, kes oskavad ronida puu otsa; loomad, kes elavad karjad; loomad, kes söövad marju*).
- Mõistatusülesanded: täiskasvanu kirjeldab objekti või nähtust, kasutades/lisades omadussõnu, olulisi ja ebaolulisi tunnuseid väljendavaid sõnu järk-järgult (nt *Arva ära, kellest ma räägin! Tal on 4 jalda, saba, ta on karvane, elab kodus, püüab hiiri.*). Näidise alusel koostab laps ise selliseid „mõistatusi”. Võib koostada otsimiskuulutusi kadunud loomade leidmiseks, kuulutuste alusel otsida sobivaid loomi.
- Omadussõnade kasutamise aktiveerimiseks sobib objektide võrdlemine (ühe või mitme tunnuse poolest erinevad või sarnased). Sarnasuse leidmine osutub sageli raskemaks.
- Verifitseerimisülesanded (*Kas nii saab öelda? Karvane jää, õhuke inimene, vedel jää*). Antud juhul on tegemist omadussõnade semantilise õigsuse määramisega. Järgneb õige sõna leidmine.
- Suureneb verbaalse selgituse osatähtsus sõnavaratöös, sh ülekantud tähenduste selgitamisel. Võimaluse korral peaks sellega kaasnema kujutluse loomine praktilises tegevuses või näitvahendite abil (nt *Näita, kus on seene kübar? Kus inimene kübarat kannab?*).

GRAMMATIKA

- Laps kasutab kõnes lihtsamaid suhteid väljendavaid põimlauseid: sihitislause, nt *sidendiga et*; täiendlause, nt *sidenditega mis, kes*; ajalause, nt *sidendid kui, ...siis*).
- Kasutab oma kõnes nud- ja tud-kesksõnu (nt *söödud-söönud*).
- Kasutab oma kõnes omadussõna võrdlusastmeid (*suur-suurem-kõige suurem*).
- Kasutab tingivat kõneviisi (*mängisin, mängiksin*).
- Ühildab sõnu arvus (*karud söövad*) ja käändes (*ilusale lillele, punase palliga*).
- Kasutab oma kõnes õigesti enamikku nimisõna käändevorme mitmuses (*ilusatel lilledel*).

Arendamine

- Harjutada objektide järjestust (*ees, järel*), ajasuhteid (*enne, pärast, varem, hiljem, samal ajal*) ja ruumisuhteid (*lisandub vahel*) väljendavate sõnade mõistmist ning kasutamist liht- ja liitlausetes (nt *Kass jookseb koera ees. Kes jookseb taga? Ütle lause kora kohta!; Enne kui ema tööle läheb, käib ta poes. Mida ema teeb enne? Pärast?*).

- Lause lõpetamine sobivas vormis sõnaga (nt *Hiir on väike, aga sipelgas on veel ...*). Abiks on analoogiaid (suur – veel suurem, väike – veel ...).
- Liitlausete lõpetamine ja moodustamine näidislause ja piltide alusel.
- Sõnavormide muutmine sõltuvalt kontekstist (nt *Vanaema koob sokki. Eile ta ka ...*).
- Lause semantiseeritud järelekordamine, st järele korrates pööratakse tähelepanu sellele, kuidas lisanduv sõna täpsustab/muudab lause tähendust: täiskasvanu pikendab lauset sõnahaaval, laps kordab ja ütleb, mida uut teada sai.

Et neid ülesandeid mängulisemaks muuta, andes lapsele motiivi, võib kasutada näiteks koolimängu. Selles mängus on laps alguses õpilase rollis ise, seejärel Pipi või mõne välismaalase rollis, kellele täiskasvanu neid ülesandeid esitab. Lapsed võivad olla ka ise õpetaja rollis, täiskasvanu aga õpilase/välismaalase rollis, kes vahetevahel eksib või küsib, kumb variant (esitab nii õige kui vale vastuse) on õige.

- Tingiva kõneviisi harjutamiseks sobib „unistamismäng”: *Kui ma oleksin võlur, siis ... (Mida sa teeksid?)*.
- Pärast ühist raamatute lugemist tuleks lisaks teksti sisu taastavatele küsimustele küsida nõavat küsimusi, mis soodustavad arvamuse ja mõtete avaldamist. Selleks on aga vaja kasutada keerukamaid lausetüüpe. Nt täiskasvanu: *Mõmmi oli loo lõpus kurb. Ei tea, miks ta oli kurb? Mina arvan, et ... Mida sina arvad?* Laps: *Mina arvan, et .../ Mina ei arva nii, sest .../ Mõmmi on kurb, sest ...* Täiskasvanu: *Piret arvas, et ... kes arvab teisiti?*

TEKST

- Laps kirjeldab täiskasvanu abiga olupilti ja annab edasi pildiseerial kujutatud sündmust.
- Annab kuuldu teksti sisu edasi täiskasvanu suunavate küsimuste abil, väljendades end peamiselt üksikute, sidumata lausungitega.
- Jutustab nähtust, tehtust ja möödunud sündmustest 3-5 lausega (nt *Mida tegi kodu pühapäeval?*).
- Loeb peast 2-4-realisi liisusalme/luuletusi.
- Mõistab ka teksti, mis pole otseselt seotud tema kogemusega.

SUHTLEMINE

- Algatab ja jätkab täiskasvanu dialoogi ka väljaspool tegevussituatsiooni (nt vahetab vesteldes muljeid oma kogemuste põhjal, esitab tunnetusliku sisuga küsimusi (*Miks ta nii tegi? Kuidas teha?*)).
- Kasutab rollimängus erinevat intonatsiooni ja hääle tugevust.

- Kasutab õigesti mõningaid viisakusväljendeid meeldetuletamisel.

Arendamine

- Arendada tuleks oskust kuulnud jutte ümber jutustada, edasi andes sündmuste õiget järjekorda ning oskust jutustada pildi ja pildiseeria järgi.
- Täpsustada tuleks ajasuhete väljendamist ning pöörata tähelepanu objektide tunnuste esitamisele.
- Korduvalt kuulnud juttude põhisisu taastamine piltide toel või abita.
- Lapse jaoks uute, s.o tundmatute juttude sisu edasiandmine pärast eelnevat analüüsi ja vajadusel täiskasvanu küsimuste abiga.
- Jutu sisu taastamine/edasiandmine ahelana (üks alustab, teine jätkab).
- Jutule jätku või alguse tuletamine (mälule toetudes).
- Jutu väljamõtlemine kuulnud jutu näitel (nt *Riidenukk Sipsiku asemel jutustame pabernukk Paberiinust*).
- Täiskasvanu etteloetud jutus vigade märkamine ja parandamine, millele järgneb vama jutu õigesti jutustamine.
- Pildiseerias sobimatu pildi leidmine ja seeria järgi jutustamine.
- Tegevus- või esemepildi järgi jutustamine, tuues sisse ka infot, mis pole pildil otseselt kujutatud.
- Rõhutama peab vajadust olla eakaaslastega nagu täiskasvanutegagi viisakas (tervitamine, tänamine, palumine).
- Soovitav on kujundada oskust anda teiste tegevusele ja käitumisele hinnangut (juttude ja lapse enda ning kaaslaste reaalse käitumisaktide põhjal).
- Kinnistama peab vooruvahetusoskusi, st oskust mitte sekkuda kaaslaste jutusse ja tegevusse ning üle anda vooru kaaslastele.

LUGEMISE JA KIRJUTAMISE ESMASED OSKUSED/ ETTEVALMISTUS

LUGEMISEKS-KIRJUTAMISEKS

- Tunneb iseseisvalt ära hääliku kuulmise teel häälikute reas.
- Tunneb täiskasvanu abiga ära hääliku sõnas.
- Kuulab ettelugemist, olles seejuures aktiivne (osutab piltidele, küsib, parandab ettelugejat tuttava teksti puhul).
- Kirjutab õigesti üksikuid sõnu trükitähtedega (nt oma nime).
- Laps teeb matkimise ja näidise alusel kirja eelharjutusi (vertikaal- ja horisontaaljooned, täheelemendid – paunad, kaared, sakid jne).

- Laps õpib täiskasvanu eeskujul häälima 1-2-silbilisi sulghäälikuteta ja häälikuühenditeta sõnu. **Häälimisel tuleb taotleda sujuvust (vältida pause häälikute vahel)!**

Arendamine

- Sõna algus- ja lõpuhääliku leidmiseks sobivad ahelmängud (doomino või sõnakett), milles järgmine sõna algab eelneva sõna viimase häälikuga.
- Piltide rühmitamine neil kujutatud sõnade algushäälikute järgi (nt „*Häälikurongi*” täitmine: *O-vagunisse lähevad ... , S-vagunisse lähevad...*).
- Sõnade häälimisel on kasulik materialiseerimine, millel on mitu eesmärki: 1) fikseerida leitud häälikud; 2) säilitada häälikkoostis nähtavana, et leida mingi hääliku asukoht või selle naabrid; 3) kontrollida tulemust täiskasvanu abiga. Selleks sobivad mänguasjad, ehitusklotsid, käbid või muu looduslik materjal .
- Paralleelselt sõnade lahtivõtmise mängudega (häälikanalüüsi oskuse kujundamine) on soovitatav mängida sõnade mõistatamise mängu sünteesioskuse arendamiseks. Nt „Kajamäng”: täiskasvanu häälib sõna, laps kordab nagu kaja ja nimetab sõna. „Aardelaegas”: laekas on peidus asjad/pildid. Täiskasvanu häälib vastavaid sõnu; kui laps sõna ära tunneb (kokku sünteesib), saab ta „aarde” endale.
- Mõistatusmängudeks on sobilik valida ka sõnapaare, kus sõnad koosnevad samadest häälikutest, kuid erinevas järjekorras (*isa – sai, asi – isa, loos – sool, loor – rool* jne). Ladudes sõnu noopidest ja häälidest ühte- ja teistpidi, kujuneb lapsel arusaamine, et sõna tähendus oleneb häälikute järjekorrast.
- Optilis-ruumilise taju arendamiseks sobivad järgmised töövõtted:
 - tähtede leidmine tähesarnaste kujundite hulgast;
 - läbikriipsutatud või üksteise peale kirjutatud tähtede äratundmine;
 - vigadega tähtede leidmine (nt _____);
 - tähtede konstrueerimine etteantud osadest, looduslikust materjalist jne.
- Foneemikuulmise ja kinesteetilise taju arendamiseks sobivad kajamängud, milles laps kordab täiskasvanu järel eri vältes ja vältekandjaga kahest sõnast koosnevaid ridu (nt *koli – kulli* (III v), *koli – kulli* (II v), *koli – kooli* (III v), *koli – kooli* (II v)). Abistamiseks võib kasutada käemärke. Selline kõnetaktide võrdleva hääldamise oskus aitab otsustada, kas ja milline häälik on teistest pikem.
- Ettelugemisel võib jätta lause lõpetamata või tekitada lausesse lünga, küsides lapselt, mis sõna võiks sobida. Nii saab arendada lausest ja sõnadevahelistest seostest oletuse (kujutluse) loomise oskust, mis on üks lugemise osaoskusi.

Koostanud: Liisa Vels, logopeedia II kursuse magistrant

Kasutatud materjalid:

M. Hallap, M. Padrik. 2008. *Lapse kõne arendamine*. Tartu Ülikooli Kirjastus

TÜ õppekava arenduskeskus. 2006. *Valdkond: KEEL JA KÕNE*